

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 20 (1999)

Δελτίον ΧΑΕ 20 (1998-1999), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Δημητρίου Ι. Πάλλα (1907-1995)

Εικονογραφικά βυζαντινών μολυβδοβούλλων: Ο αυτοκράτορας, η εκκλησία, η αριστοκρατία

Βάσω ΠΕΝΝΑ

doi: [10.12681/dchae.1214](https://doi.org/10.12681/dchae.1214)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΠΕΝΝΑ Β. (1999). Εικονογραφικά βυζαντινών μολυβδοβούλλων: Ο αυτοκράτορας, η εκκλησία, η αριστοκρατία. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 20, 261-274. <https://doi.org/10.12681/dchae.1214>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Εικονογραφικά βυζαντινών μολυβδοβούλλων: Ο
αυτοκράτορας, η εκκλησία, η αριστοκρατία

Βάσω ΠΕΝΝΑ

Δελτίον ΧΑΕ 20 (1998), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του
Δημητρίου Ι. Πάλλα (1907-1995) • Σελ. 261-274

ΑΘΗΝΑ 1999

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΜΟΛΥΒΔΟΒΟΥΛΛΩΝ: Ο ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΑΣ, Η ΕΚΚΛΗΣΙΑ, Η ΑΡΙΣΤΟΚΡΑΤΙΑ*

Η γνώση της καθημερινής ζωής των ανθρώπων του παρελθόντος αποτελεί ίσως ένα από τα πιο γοητευτικά θέματα έρευνας. Από την πλευρά του σύγχρονου θεωρητικού επιστήμονα και κυρίως του ιστορικού και αρχαιολόγου, η έρευνα αυτή προσδιορίζεται με τις πληροφορίες των γραπτών πηγών και οριστικοποιείται με τη «χειροπιαστή» εξέταση αρχαιολογικών λειψάνων. Συνδυάζοντας τις δύο αυτές τάσεις έρευνας οι βυζαντινές σφραγίδες που έχουν διασωθεί μέχρι σήμερα – παραπάνω από 70.000 – αποτελούν ανοικτό βιβλίο πληροφόρησης για «το βίο και τον πολιτισμό των βυζαντινών»¹.

Πράγματι οι σφραγίδες, χρυσές, αργυρές, κυρίως όμως μολύβδινες, που χρησιμοποιούσαν οι Βυζαντινοί για την ασφάλεια της αλληλογραφίας τους, από τον αυτοκράτορα μέχρι τον τελευταίο υπήκοο της αυτοκρατορίας, έχουν γίνει αντικείμενο πολυδιάστατης έρευνας. Συνοπτικά μπορούμε να αναφέρουμε τη συμβολή τους στη μελέτη της βυζαντινής προσωπογραφίας και γενεαλογίας, της διοικητικής διάρθρωσης της αυτοκρατορίας, της διοικητικής εξέλιξης ανώτερων κρατικών λειτουργών, της ιστορίας των θεμάτων και άλλων μικρότερων διοικητικών επαρχιών, της εκκλησιαστικής ιστορίας μιας πόλης ή μιας ευρύτερης γεωγραφικής περιφέρειας και της βυζαντινής εικονογραφίας.

Το κατεξοχήν θρησκευτικό υπόβαθρο της βυζαντινής κοινωνίας βρήκε στις μικρές στρογγυλές επιφάνειες των μολυβδοβούλλων μια ακόμη πηγή έκφρασης της χριστιανικής του πίστης και κοσμοθεωρίας. Σε αυτά καταγράφονται μορφές στηθαίες ή ολόσωμες αγίων

και αρχαγγέλων, η μορφή του Ιησού και ιδιαίτερα της Θεοτόκου, μεσήτριας προς την επουράνια βασιλεία, παραστάσεις από την Καινή Διαθήκη, καθώς και θρησκευτικές επικλήσεις βοήθειας και προστασίας.

Ο θρησκευτικός χαρακτήρας της εικονογράφησης των βυζαντινών μολυβδοβούλλων – εκτός ελαχίστων περιπτώσεων – προφανώς συνεπάγεται θεματικές επαναλήψεις. Αυτή η τακτική, σε συνδυασμό με τις αποσπασματικές πληροφορίες που διαθέτουμε για την ταυτότητα των κατόχων των σφραγίδων, δυσχεραίνουν τον εντοπισμό κριτηρίων επιλογής ενός συγκεκριμένου εικονογραφικού θέματος. Ωστόσο, οι προσπάθειες έρευνας προς αυτή την κατεύθυνση δεν λείπουν².

Η παρούσα μελέτη, η οποία κινείται μέσα στο πλαίσιο των παραπάνω προβληματισμών, αποτελεί μια καταγραφή παρατηρήσεων με στόχο την αναζήτηση του προσωπικού παράγοντα στη διαμόρφωση της εικονογράφησης των βυζαντινών σφραγίδων.

Τα αυτοκρατορικά μολυβδόβουλλα

Σε γενικές γραμμές η εικονογραφία των αυτοκρατορικών μολυβδοβούλλων δεν παρουσιάζει ιδιαίτερα προβλήματα ερμηνείας. Στη μία όψη απεικονίζεται η μορφή του αυτοκράτορα, όπως αυτή εμφανίζεται στα νομίσματα, ενώ στην άλλη συνήθως η Θεοτόκος ή ο Ιησούς, ολόσωμοι ή στηθαίοι³.

Η απεικόνιση του αυτοκράτορα σε ορισμένα μολυβδόβουλλα δεν βρίσκεται σε πλήρη αντιστοιχία με αυτή των νομισματικών τύπων⁴. Μια τέτοια διαφοροποίηση

* Η φωτογράφιση των μολυβδοβούλλων έγινε από το φωτογράφο Παντελή Μαγουλά με χρηματοδότηση της Ελληνικής Νομισματικής Εταιρείας.

1. Ν. Οικονομίδης, Τα βυζαντινά μολυβδόβουλλα ως ιστορική πηγή, ΠΑΑ 62 (1987), σ. 3-18. C. Mango, M. Mundell-Mango, Cameos in Byzantium, στο *Cameos in Context, The Benjamin Zucker Lectures, 1990*, Οξφόρδη και Houlton, Main 1993, σ. 69-73. W. Seibt, M.L. Zarnitz,

Das byzantinische Bleisiegel als Kunstwerk, Βιέννη 1997.

2. J.-Cl. Cheynet, C. Morriison, Texte et image sur les sceaux byzantins: les raisons d'un choix iconographique, *SBS* 4 (1995), σ. 9-32.

3. Χ. Σταυράκος, Οι βυζαντινές σφραγίδες και το θεϊόν, *Οβολός* 2 (1998), σ. 149-153.

4. Για παράδειγμα η σφραγίδα του Βασιλείου Β', όπου ο αυτοκράτορας απεικονίζεται στην πίσω όψη μόνος του (βλ. Zacos -

Εικ. 1. Μολυβδόβουλλο Φωκά (602-610 μ.Χ.) (Αθήνα, Νομισματικό Μουσείο: Κωνσταντόπουλος, αριθ. 275).

Εικ. 2. Μολυβδόβουλλο δυναστείας Ηρακλείου (Αθήνα, Νομισματικό Μουσείο: 1909-10, ΚΘ 1).

προφανώς πηγάζει από την επιθυμία του ανώτατου άρχοντα, στο πλαίσιο της ανθρώπινης ιδιοσυγκρασίας για την αναζήτηση του καθαρά προσωπικού, να επιλέγει, ταυτόχρονα με την επίσημη, και την ιδιωτική-προσωπική του σφραγίδα.

Η θρησκευτική θεματογραφία των αυτοκρατορικών μολυβδοβούλλων δεν φαίνεται να είχε προεκτάσεις δυναστικών προτιμήσεων.

Κατά την προεικονομαχική περίοδο, η μορφή της Θεοτόκου δεσπόζει σε όλα σχεδόν τα αυτοκρατορικά μολυβδόβουλλα⁵ (Εικ. 1-2). Η απεικόνισή της προφανώς δείχνει την πλατιά διάδοση της λατρείας της εντός των τειχών της Βασιλεύουσας. Άλλοτε απεικονίζεται σε προτομή, άλλοτε ολόσωμη μετωπική, κρατώντας τον Ιησού στο στήθος της μέσα σε εγκόλπιο, δορυφορούμενη από σταυρούς ή φυτικά διακοσμητικά μοτίβα και, τέλος, από το δεύτερο μισό του 7ου αιώνα μέχρι και την Εικονομαχία στον τύπο της Οδηγήτριας⁶.

Vegler, αριθ. 75). Αντίθετα στα νομίσματα απεικονίζεται πάντοτε με τον αδελφό του και συμβασιλέα, Κωνσταντίνο, τον μετέπειτα αυτοκράτορα. Γενικά για το θέμα της απεικόνισης του αυτοκράτορα σε νομίσματα και μολυβδόβουλλα βλ. C. Morrisson, G. Zacos, *L'image de l'empereur byzantin sur les sceaux et les monnaies*, στο *La monnaie, miroir des rois*, Κατάλογος έκθεσης, Παρίσι 1978, σ. 57-72.

5. Εξαιρέση αποτελούν τα μολυβδόβουλλα του Αναστασίου Α' (Zacos - Vegler, αριθ. 1), του Ιουστίνου Α' (Zacos - Vegler, αριθ. Ibis), μια ορισμένη κατηγορία του Ιουστινιανού Α' (Zacos - Vegler, αριθ. 3) και τα μολυβδόβουλλα του Ιουστίνου Β' (Zacos - Vegler, αριθ. 5), τα οποία προσκολλημένα στη ρωμαϊκή παράδοση απεικονίζουν φτερωτή Νίκη. Χαρακτηριστική είναι επίσης και μια δεύτερη κατηγορία μολυβδοβούλλων του Ιουστινιανού Α', τα οποία φέρουν στη μία όψη μονογράφημα του αυτοκράτορα και στην άλλη τριόστιχη λατινική επιγραφή (Zacos - Vegler, αριθ. 2).

6. Η εικόνα της Θεοτόκου Οδηγήτριας σε μολυβδόβουλλα του

Επισημαίνεται ότι στα βυζαντινά νομίσματα η πρώτη απεικόνιση αγιολογικού προσώπου συντελείται καθυστερημένα, στα χρόνια της βασιλείας του Ιουστινιανού Β' Ρινότμητου⁷. Η κυκλοφορία του βυζαντινού νομίσματος στην απέραντη αυτοκρατορία και πέρα από τα σύνορά της, σε έναν κόσμο δεμένο ακόμη με τις ρωμαϊκές συνήθειες, δημιουργεί έναν εικονογραφικό συντηρητισμό και αποφεύγει κατά την πρώιμη περίοδο την αγιολογική θεματογραφία. Το νόμισμα, ιδανικό μέσο αποτύπωσης και μετάδοσης έντονου συμβολισμού και προπαγάνδας, προσαρμόζει την εικονογραφία του στην προβολή της προσωπικότητας του αυτοκράτορα και στη δημοσιοποίηση της πολύπλευρης εξουσίας του. Αντίθετα, το αυτοκρατορικό μολυβδόβουλλο, αντικείμενο προσωπικής χρήσης και περιορισμένης κυκλοφορίας, αντλεί την εικονογραφία του από τρέχουσες θρησκευτικές και πολιτικές πεποιθήσεις, κάποτε συνδεδεμένες στενά και με την τύχη της Πόλης.

Κωνσταντίνου Δ' Παγωνάτου της περιόδου 681-685 (Zacos - Vegler, αριθ. 23), αλλά και του Ιουστινιανού Β' (Zacos - Vegler, αριθ. 25, 29), του Λεοντίου (Zacos - Vegler, αριθ. 27), του Τιβερίου Γ' (Zacos - Vegler, αριθ. 28), του Φίλιππικού Βαρδάνη (Zacos - Vegler, αριθ. 30), του Αναστασίου Β' Αψίμαρου (Zacos - Vegler, αριθ. 31), του Θεοδοσίου Γ' (Zacos - Vegler, αριθ. 32), ακόμη και στα μολυβδόβουλλα του μετέπειτα εικονομάχου Λέοντα Γ' Ισαύρου (Zacos - Vegler, αριθ. 33), είναι πράγματι ενδιαφέρουσα και προκαλεί ερωτηματικά για τη μνημειακή προέλευση του τύπου κατά το δεύτερο τέταρτο του 7ου και τις αρχές του 8ου αιώνα. Ο ίδιος τύπος επανέρχεται και για ένα μικρό διάστημα, μετά το τέλος της α' φάσης της Εικονομαχίας (Zacos - Vegler, αριθ. 43, 46, 48. W. Seibt, *Die Darstellung der Theotokos auf byzantinischen Bleisiegeln*, SBS 1 (1987), σ. 35-56).

7. Για την εικονογραφική θεματογραφία των νομισμάτων της πρωτοβυζαντινής περιόδου βλ. Ph. Grierson, *Byzantine Coins*, Berkeley - Los Angeles 1982, σ. 34-37.

Εικ. 3. Μολυβδόβουλλο Λέοντος Γ' και Κωνσταντίνου Ε' (720-741 μ.Χ.) (Αθήνα, Νομισματικό Μουσείο: Συλλογή Σταμούλη, αριθ. 3183).

Η διαμάχη των εικόνων και στις δύο φάσεις της – 730-787 και 815-843 – επηρέασε, όπως είναι φυσικό, και την εικονογραφία των βυζαντινών αυτοκρατορικών σφραγίδων, η οποία, σε γενικές γραμμές, βρίσκεται σε παραλληλία με αυτή του μιλιαρέσιου, του ασημένιου νομίσματος της εποχής. Η μία όψη καλύπτεται από πολύστιχες επιγραφές με το όνομα του αυτοκράτορα ή του συναυτοκράτορα και με προσδιορισμούς του τύπου: *Πιστός ή Πιστοὶ βασιλεῖς Ρωμαίων*⁸. Η άλλη όψη απεικονίζει σταυρό σε βαθμωτό βάθρο που περιβάλλεται κυκλικά με τη θρησκευτική επίκληση: *Ἐν ὀνόματι τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*⁹ (Εικ. 3). Η νοηματική διαφοροποίηση αυτής της επιγραφής από την αντίστοιχη επιγραφή του μιλιαρέσιου, με την επίκληση *Ἰησοῦς Χριστὸς νικᾷ* – μια ανταπάντηση στις θρησκευτικές αναφορές του ασημένιου αραβικού dirhem¹⁰ – είναι ένα ακόμη ενδεικτικό στοιχείο του διαχωρισμού, νόμισμα έκφραση «πολιτικής» προπαγάνδας, μολυβδόβουλλο καθρέφτης επικαιρων αντιλήψεων.

Η οριστική αναστήλωση των εικόνων από τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Γ' και τη μητέρα του Θεοδώρα (843) ανοίγει ένα νέο κεφάλαιο στην εικονογράφηση των αυτοκρατορικών μολυβδοβούλλων. Η μορφή της Θεοτό-

Εικ. 4. Μολυβδόβουλλο Βασιλείου Α' (867-886 μ.Χ.) (Αθήνα, Νομισματικό Μουσείο: Κωνσταντόπουλος, αριθ. 279).

κου αντικαθίσταται με τη μετωπική προτομή του Χριστού, όπως αυτή απεικονίζεται και στους χρυσούς σόλιδους της περιόδου¹¹, πιστό αντίγραφο του Ιησού των σόλιδων της πρώτης βασιλείας του Ιουστινιανού Β'. Ο Χριστός φοράει χιτώνα, ευλογεί με το δεξί του χέρι, ενώ με το αριστερό κρατάει το ευαγγέλιο. Το κεφάλι του προβάλλεται σε ελεύθερο σταυρό χωρίς φωτισμένο. Στα μολυβδόβουλλα ο εικονογραφικός αυτός τύπος του Χριστού θα παραμείνει αμετάβλητος μέχρι τα μέσα του 10ου αιώνα¹² (Εικ. 4), μια ακόμη διαφοροποίηση από τα σύγχρονα νομίσματα, στα οποία από την εποχή του Βασιλείου Α' απεικονίζεται συνήθως στην πρόσθια όψη η μορφή του ένθρονου Χριστού¹³, εμπνευσμένη είτε από την ψηφιδωτή παράσταση της Χρυσοκλιτίνου¹⁴ είτε από το ψηφιδωτό στο νάρθηκα της Αγίας Σοφίας¹⁵. Είναι δύσκολο να αποσαφηνιστεί το κριτήριο αυτού του συντηρητισμού στην εικονογράφηση των μολυβδοβούλλων της περιόδου. Το ερώτημα γίνεται πιο ενδιαφέρον αν λάβουμε υπόψη ότι ο Βασίλειος Α' εύλογα θα επιθυμούσε να αποδεσμευθεί, τουλάχιστον σε ό,τι αφορούσε την προσωπική του σφραγίδα, από έναν εικονογραφικό τύπο συνδεδεμένο με τον τελευταίο απόγονο της δυναστείας του Αμορίου, τον οποίο αποτρόπαια δολοφόνησε. Θα μπορούσε

8. Αυτό βέβαια δεν αποτελεί καινοτομία, γιατί ήδη σε μερικά μολυβδόβουλλα της προηγούμενης περιόδου και συγκεκριμένα σε μολυβδόβουλλα του Κωνσταντίνου Β' και του Κωνσταντίνου Δ' (Zacos - Veglery, αριθ. 18) εμφανίζονται πολύστιχες επιγραφές γραμμένες στο ίδιο πνεύμα χαρακτηρίζοντας τους δύο αυτοκράτορες «ἐκ Θεοῦ βασιλεῖς Ρωμαίων».

9. Βλ. Zacos - Veglery, αριθ. 34 bis-37, 49, 51, 53, 54.

10. G. Miles, Byzantine Miliarsion and Arab Dirhem: Some Notes on their Relationship, *ANSMN* 9 (1960), σ. 196.

11. Βλ. Zacos - Veglery, αριθ. 56.

12. Βλ. Zacos - Veglery, αριθ. 57, 58 (χρυσόβουλλο), 59-62, 65 (χρυσόβουλλο), 66, 68.

13. V. Laurent, «Το σενζάτον», *REB* 12 (1954), σ. 193-197.

14. *DOC* III 1, σ. 154-158.

15. A. Veglery, The Date of the Narthex Mosaic in St. Sophia at Istanbul, *NCirc* 79 (1971), σ. 100-102. Για το πρόβλημα της ψηφιδωτής διακόσμησης του νάρθηκα της Αγίας Σοφίας βλ. C. Mango, Materials for the Study of the Mosaics of St. Sophia at Istanbul, *DOP* 8

άραγε η αποδοχή αυτή να οφείλεται σε κάποια «εθιμοτυπική» δέσμευση προς το μνημειακό πρότυπο της προτομής του Ιησού που πιθανότατα ταυτίζεται με τη διακόσμηση της Χαλκής Πύλης¹⁶;

Οι σφραγίδες του Κωνσταντίνου Ζ' Πορφυρογέννητου από την περίοδο της τελικής επικράτησής του έναντι των Λεκαπηνών, δηλαδή μετά το 945, απεικονίζουν για πρώτη φορά, όπως και οι σόλιδοι της εποχής, την προτομή του Χριστού Παντοκράτορα¹⁷. Η καθιέρωση αυτού του τύπου πιθανώς συνδυάζεται με την επιθυμία του αυτοκράτορα, όταν τελικά απελευθερώθηκε από τις δυναστικές δολοπλοκίες των Λεκαπηνών, να δημιουργήσει νέο σύμβολο για τη δυναστεία του, έχοντας ως πρότυπο κάποιο συγκεκριμένο μνημειακό έργο ζωγραφικής, πιθανώς τη διακόσμηση του τρούλου της Νέας, η οποία κτίστηκε από τον ιδρυτή της λεγόμενης μακεδονικής δυναστείας, το Βασίλειο Α'¹⁸.

Ο τύπος του Χριστού Παντοκράτορα θα διατηρηθεί στα μολυβδόβουλλα μέχρι την άνοδο των Κομνηνών, ή και λίγο νωρίτερα¹⁹ (Εικ. 5). Ο έθρονος Χριστός σε ορισμένες σφραγίδες του Ισαακίου Α' Κομνηνού²⁰ και του Κωνσταντίνου Γ' Δούκα²¹, η παράσταση της δεόμενης Παναγίας σε σφραγίδες της Ευδοκίας Μακρεμβολίτισσας²², ο έθρονος Χριστός σε μολυβδόβουλλα του Μιχαήλ Ζ' Δούκα²³ και της συμβασιλείας Ευδοκίας, Μιχαήλ Ζ' και Κωνσταντίνου²⁴, καθώς και η παράσταση της στέψης του Ρωμανού Δ' και της Ευδοκίας από τον Ιησού²⁵, αποτελούν μικρές παρεκκλίσεις στο δεύτερο μισό του 11ου αιώνα, λίγο πριν από την καθιέρωση νέου εικονογραφικού τύπου.

Η παράσταση του έθρονου Χριστού, η οποία στα νομίσματα εμφανίζεται παράλληλα και εναλλάσσεται κανονικά με αυτή της προτομής ήδη από το 1025, καθιερώνεται στα μολυβδόβουλλα με τη βασιλεία του Νικη-

Εικ. 5. Μολυβδόβουλλο Κωνσταντίνου Γ' (1060-1067 μ.Χ.) (Αθήνα, Νομισματικό Μουσείο: Κωνσταντόπουλος, αριθ. 281).

φόρου Μελισσηνού το 1080²⁶ και συνεχίζεται και κατά τη διάρκεια της κομνηνικής δυναστείας²⁷ (Εικ. 6).

Σε σφραγίδες του αυτοκράτορα Μανουήλ Α' Κομνηνού για πρώτη φορά η θρησκευτική παράσταση της μιας όψης, ο Χριστός Εμμανουήλ, βρίσκεται σε άμεση σχέση με τον ιδιοκτήτη της σφραγίδας²⁸. Η καινοτομία της επιλογής του Χριστού Εμμανουήλ, προφανώς του ομώνυμου προστάτη του αυτοκράτορα, είναι ενδεικτική μιας πιο ελεύθερης αντίληψης στην επιλογή της θρησκευτικής εικονογραφίας, κάτω από την επίδραση προσωπικών προτιμήσεων και επεμβάσεων, η οποία άλλωστε επηρέασε και την εικονογραφία των σύγχρονων νομισμάτων. Ενδεικτική για τις νέες αυτές τάσεις είναι και η παράσταση του αγίου Κωνσταντίνου στα μολυβδόβουλλα και τα νομίσματα του Αλεξίου Γ' Κομνηνού²⁹. Η επιλογή του συγκεκριμένου αγίου από τον Αλέξιο, ο οποίος συνδεόταν με την αυτοκρατορική οικογένεια των Κομνηνών μόνο μέσω της γιαγιάς του, κόρης του Αλεξίου Α', πιθανότατα συνδυάζεται με τις

(1962), σ. 96-97. A. Grabar, *L'iconoclasm byzantin*, Παρίσι 1957, σ. 239-241. N. Oikonomides, Leo VI and the Narthex Mosaic of St. Sophia, *DOP* 30 (1976), σ. 151-172. Z. A. Gavrilović, The Humiliation of Leo VI the Wise, *CahArch* 28 (1979), σ. 87-94.

16. C. Mango, *The Brazen House. A Study of the Vestibule of the Imperial Palace of Constantinople*, Κοπεγχάγη 1959, σ. 130 και υποσημ. 94.

17. Zacos - Veglery, αριθ. 69 (χρυσόβουλλο), 70: var. 2-3.

18. J. T. Matthews, The Source for the Solidus Issued by Constantine VII in 945, *ANSMN* 24 (1979), σ. 199-213. Άλλοι μελετητές πιστεύουν ότι η έμπνευση προήλθε από το Άγιον Μανδήλιον, για την επιστροφή του οποίου, το καλοκαίρι του 944, οργανώθηκε στην Πρωτεύουσα λαμπρή θρησκευτική γιορτή, βλ. T. E. Gregory, The Gold Coinage of the Emperor Constantine VII, *ANSMN* 19

(1974), σ. 112 και υποσημ. 60.

19. Zacos - Veglery, αριθ. 73-82, 83 (χρυσόβουλλο), 84, 85-87, 94 (χρυσόβουλλο), 96-98.

20. Zacos - Veglery, αριθ. 85.

21. Zacos - Veglery, αριθ. 88.

22. Zacos - Veglery, αριθ. 89-90.

23. Zacos - Veglery, αριθ. 95.

24. Zacos - Veglery, αριθ. 91.

25. Zacos - Veglery, αριθ. 92 -93.

26. Zacos - Veglery, αριθ. 99 - 100.

27. Zacos - Veglery, αριθ. 101 (χρυσόβουλλο), 102, 104, 108.

28. Zacos - Veglery, αριθ. 107.

29. Zacos - Veglery, αριθ. 110.

Εικ. 6. Μολυβδόβουλλο Αλεξίου Α΄ Κομνηνού (1081-1118) (Αθήνα, Νομισματικό Μουσείο: Κωνσταντόπουλος, αριθ. 282).

γενικότερες προσπάθειες κατοχύρωσης της αυτοκρατορικής του υπόστασης³⁰. Στα νομίσματα η απεικόνιση του αγίου στην πίσω όψη, δίπλα στον αυτοκράτορα, με τη μορφή του Χριστού να δεσπάζει στην πρόσθια, υποδηλώνει μια «θεία χάριτι» μεταμόρφωση του αυτοκράτορα σε επίγειο βασιλιά. Αντίθετα η αυθύπαρκτη παρουσία του προστάτη αγίου στην πρόσθια όψη της σφραγίδας, αντικαθιστώντας την καθιερωμένη παράσταση του ένθρονου Ιησού, μετατρέπεται σε «λαλούν» σύμβολο της ταυτότητας του αυτοκράτορα.

Η εικονογραφική επιλογή μολυβδοβούλλων που ανήκαν σε άρχοντες των μικρότερων αυτοκρατοριών που ιδρύθηκαν μετά το 1204 διέπεται από την ίδια φιλοσοφία. Για παράδειγμα ο στρατηλάτης άγιος Θεόδωρος απεικονίζεται σε σφραγίδα του Θεόδωρου Α΄ Κομνηνού Λάσκαρι, αυτοκράτορα της Νικαίας³¹, και ο άγιος Δημήτριος, ο πολιούχος της Θεσσαλονίκης, σε σφραγίδα του Ιωάννη Κομνηνού Δούκα (1237-1244)³². Η ύπαρξη και δεύτερου τύπου σφραγίδας του αυτοκράτορα Θεσσαλονίκης, με την παράσταση του ολόσωμου Ιησού στην κύρια όψη³³, υποδηλώνει μια επιλογή βασισμένη σε προπαγάνδα μεγαλύτερης γεωγραφικής εμβέλειας με στόχο τον τονισμό του αυτοκρατορικού τίτλου και μια τάση επικυριαρχίας στην αυτοκρατορία της Νι-

Εικ. 7. Μολυβδόβουλλο Θεοδώρας Δούκαινας Παλαιολογίνας (1259-1282) (Αθήνα, Νομισματικό Μουσείο: Κωνσταντόπουλος, αριθ. 284).

καίας. Αυτό άλλωστε επιβεβαιώνεται και από τη συνοδευτική επιγραφή, όπου ο Ιωάννης αναφέρεται ως *ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων*. Η συγκεκριμένη σφραγίδα χρονολογείται στην προ του 1242 περίοδο, προτού δηλαδή ο Ιωάννης αναγκαστεί, κάτω από την πίεση του Βατάτζη, να αποποιηθεί τον τίτλο του αυτοκράτορα και να κρατήσει τον τίτλο του δεσπότη.

Η παράσταση του Χριστού Χαλκίτη σε ορισμένα μολυβδόβουλλα του Ιωάννη Γ΄ Βατάτζη³⁴ αποτελεί μια ενδιαφέρουσα επιλογή, η οποία έχει ερμηνευθεί ως έκφραση ελπίδας για την αποκατάσταση της «εξόριστης» αυτοκρατορίας. Κάτω από τον ίδιο φορτισμένο συναισθηματισμό θα πρέπει να έγινε και η επιλογή της απεικόνισης του Χριστού Λυτρωτή³⁵ στις σφραγίδες της Ειρήνης Κομνηνής, πρώτης συζύγου του ίδιου αυτοκράτορα³⁶. Σε άλλες σφραγίδες του Ιωάννη Βατάτζη εμφανίζεται η παράσταση του ολόσωμου Χριστού ιστάμενου σε χαμηλό θώκο, μια παράσταση που συνοδεύει τα άρρενα αυτοκρατορικά μέλη της ύστερης βυζαντινής περιόδου³⁷. Αντίθετα, τα γυναικεία μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας κατά την ίδια περίοδο δείχνουν προτίμηση στην παράσταση της ένθρονος Θεοτόκου Πλατυτέρας³⁸ (Εικ. 7).

30. Grierson, ό.π. (υποσημ. 7), σ. 236 και M. Hendy, *Coinage and Money in the Byzantine Empire 1081-1261*, Washington, D.C. 1969, σ. 153 και υποσημ. 1.

31. Zacos - Veglery, αριθ. 116.

32. Zacos - Veglery, αριθ. 115.

33. Seibt-Zarnitz, ό.π. (υποσημ. 1), σ. 42, αριθ. 1.1.11.

34. Zacos - Veglery, αριθ. 117. Ο τύπος του Χριστού Χαλκίτη εμ-

φανίζεται για πρώτη φορά σε μολυβδόβουλλο της Ευφροσύνης Δούκαινας, συζύγου του αυτοκράτορα Αλεξίου Γ΄. Το κίνητρο αυτής της επιλογής παραμένει απροσδιόριστο.

35. Mango, ό.π. (υποσημ. 16), σ. 141.

36. Zacos - Veglery, αριθ. 119.

37. Zacos - Veglery, αριθ. 118.

38. Zacos - Veglery, αριθ. 122.

Εκκλησιαστικά μολυβδόβουλλα

Η επιλογή της εικονογράφησης των μολυβδοβούλλων διαφόρων εκκλησιαστικών λειτουργιών, στην πλειονότητά της, βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με την ιστορία της εκκλησιαστικής έδρας ή ακόμη του εκκλησιαστικού ιδρύματος, για τα οποία είναι υπεύθυνος ο κάτοχος της σφραγίδας.

Για παράδειγμα οι θεοσεβαστοί πρεσβύτεροι και εκκλησιέκδικοι της Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη απεικονίζουν πάντοτε στις σφραγίδες τους το πρόπλασμα του ναού ανάμεσα στις μορφές του κτήτορα της εκκλησίας, αυτοκράτορα Ιουστινιανού Α' και της Θεοτόκου, προστάτιδος της Βασιλεύουσας³⁹ (Εικ. 8).

Ο προστάτης άγιος της πόλης ή της ευρύτερης περιοχής, όπου εδρεύει η μητρόπολη ή άλλη εκκλησιαστική αρχή, είναι ένα από τα πιο αγαπητά θέματα στα μολυβδόβουλλα των αντίστοιχων προκαθημένων: Η Παναγία η Αθηνιώτισσα στις σφραγίδες των αθηναίων μητροπολιτών, ήδη από τον 7ο αιώνα⁴⁰, ο άγιος Τίτος στις σφραγίδες των μητροπολιτών Κρήτης⁴¹, ο άγιος Νικόλαος στις σφραγίδες των μητροπολιτών στα Μύρα⁴², ο άγιος Δημήτριος των αρχιεπισκόπων και άλλων εκκλησιαστικών παραγόντων Θεσσαλονίκης⁴³ (Εικ. 9), ο άγιος Θεόδωρος ο Τήρων στις σφραγίδες αρχιεπισκόπων και μητροπολιτών Ευχαΐτων⁴⁴ (Εικ. 10), η αγία Ευφημία στους μητροπολίτες Χαλκηδόνος⁴⁵, η αγία Θεοδώρα στους μητροπολίτες Μυτιλήνης⁴⁶, ο άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος (Εικ. 11) στους επισκόπους και αρχιεπισκόπους Εφέσου⁴⁷, ο άγιος Παύλος σε μητροπολίτες της Ταρσού⁴⁸, ο άγιος Ανδρέας στους μητροπολίτες Πατρών⁴⁹, ο άγιος Πολύκαρπος στους μητροπολίτες Σμύρνης (Εικ. 12) κ.ο.κ.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο η μεγάλη συχνότητα της απεικόνισης κάποιου αγιολογικού προσώπου ή αγιολογικής σύνθεσης σε εκκλησιαστικές σφραγίδες μιας

Εικ. 8. Μολυβδόβουλλο των θεοσεβεστάτων πρεσβυτέρων και εκκλησιέκδικων της Αγίας Σοφίας (Αθήνα, Νομισματικό Μουσείο: 1913-14, ΝΘ' 3).

Εικ. 9. Μολυβδόβουλλο Ιακώβου, αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης (Αθήνα, Νομισματικό Μουσείο: Κωνσταντόπουλος, αριθ. 8ε).

Εικ. 10. Μολυβδόβουλλο Μιχαήλ, μητροπολίτου Ευχαΐτων (Αθήνα, Νομισματικό Μουσείο: Κωνσταντόπουλος, αριθ. 152α).

συγκεκριμένης περιοχής, όπως για παράδειγμα η παράσταση του Ευαγγελισμού σε σφραγίδες αρχιεπισκόπων και πομεναρχών Βουλγαρίας⁵⁰, από το 12ο έως

39. Κωνσταντόπουλος, αριθ. 24.

40. Laurent, *Corpus V*, 1, αριθ. 587- 599, 601-607. Οι αριθ. 586, 588 και 589 σφραγίδες αν και ανεικονικές φέρουν επίκληση προς τη Θεοτόκο. Βλ. επίσης *DOSeal 2*, αριθ. 9.3.

41. Laurent, *Corpus V*, 1, αριθ. 619, 622. Zacos - Veglery, αριθ. 1294. Zacos, *Seals II*, αριθ. 379.

42. Laurent, *Corpus V*, 1, αριθ. 503-507, 509. Zacos, *Seals II*, αριθ. 380. *DOSeals 2*, αριθ. 72. 2.

43. Laurent, *Corpus V*, 1, αριθ. 449, 453-456, 459, 460, 464· V, 3, αριθ. 1728. Zacos, *Seals II*, αριθ. 876. Κωνσταντόπουλος, αριθ. 8^ε. *DOSeals 1*, αριθ. 18.89.

44. Laurent, *Corpus V*, 1, αριθ. 766-770, 852, 853· V, 2, αριθ. 1592· V,

3, αριθ. 1783. Zacos, *Seals II*, αριθ. 576, 843.

45. Laurent, *Corpus V*, 1, αριθ. 401-403· V, 3, αριθ. 1714-1716, 1719. Zacos, *Seals II*, αριθ. 553.

46. Laurent, *Corpus V*, 1, αριθ. 754, 755· V, 3, αριθ. 1780 (= *DOSeals 2*, αριθ. 51.9).

47. Laurent, *Corpus V*, 1, αριθ. 257, 258, 261, 262· V, 3, αριθ. 1689, 1690, 1692. Zacos - Veglery, αριθ. 1249, 2986. Zacos, *Seals II*, αριθ. 898.

48. Zacos - Veglery, αριθ. 1258B, 1307, 2965A. Laurent, *Corpus V*, 2, αριθ. 1538-1541. Zacos, *Seals II*, αριθ. 898.

49. Laurent, *Corpus V*, 1, αριθ. 629, 631, 633, 634, 636· V, 3 αριθ. 1754. *DOSeals 2*, αριθ. 34.2.

50. Laurent, *Corpus V*, 1, αριθ. 1495-1498.

και το 14ο αιώνα, παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον για τον εντοπισμό του μνημειακού προτύπου της.

Η συνεπής τήρηση του σχήματος που αναλύθηκε παραπάνω, σχετικά με τα κριτήρια επιλογής της εικονογράφησης των εκκλησιαστικών σφραγίδων, οδήγησε πολλούς μητροπολίτες ή επισκόπους να εγκαταλείψουν τον εικονογραφικό τύπο, τον οποίο είχαν επιλέξει για τις προσωπικές τους σφραγίδες πριν από την ανάληψη του συγκεκριμένου αξιώματος. Οι σφραγίδες του Μιχαήλ Χωνιάτη αποτελούν χαρακτηριστικό παράδειγμα της τάσης αυτής. Η μορφή του αρχαγγέλου Μιχαήλ, του ομώνυμου προστάτη του Χωνιάτη, δεσπόζει στις πρώιμες σφραγίδες του. Αντίθετα, η καριέρα του ως μητροπολίτη Αθηνών σφραγίζεται με τη μορφή της Παναγίας, στενά συνδεδεμένης, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, με την τοπική εκκλησία⁵¹.

Υπάρχουν περιπτώσεις όπου οι κάτοχοι των σφραγίδων, μαζί με τον πάτριον άγιο της διοίκησης την οποία αναλαμβάνουν, παραθέτουν και την προσωπική τους επιλογή. Ενδεικτικά αναφέρουμε τη σφραγίδα του Στεφάνου, μητροπολίτη Σερρών, στην εικονογράφηση της οποίας θα επανέλθουμε, καθώς και του Λέοντος, μητροπολίτη Χαλκηδόνος, με την απεικόνιση της αγίας Ευφημίας στην πίσω όψη και της Σταύρωσης στην πρόσθια⁵². Η απεικόνιση σε σφραγίδες σκηνών από το χριστολογικό κύκλο είναι εξαιρετικά σπάνια και ακόμη σπανιότερη η παράσταση της Σταύρωσης⁵³. Είναι δύσκολο να προσδιοριστεί το κίνητρο αυτής της επιλογής εκ μέρους του Λέοντα. Ωστόσο, η μεγάλη σπανιότητα του εικονογραφικού θέματος της Σταύρωσης οδηγεί στη σκέψη ότι πρόκειται για μια καθαρά προσωπική επιλογή του κατόχου της σφραγίδας, το κίνητρο της οποίας θα πρέπει να επικεντρωθεί σε συγκεκριμένο οικογενειακό λατρευτικό κεμήλιο. Ο Ιάκωβος Θεσσαλονίκης απεικονίζει στην κύρια όψη της σφραγίδας του παραλλαγή της Δέησης, αντικαθιστώντας τη μορφή του Βαπτιστή με αυτή του τοπικού μάρτυρα αγίου Δημητρίου⁵⁴. Στην περίπτωση της σφραγίδας του Ιωάννη, μητροπολίτη της ίδιας πόλης, ο άγιος Δημήτριος συνδυάζεται με τη Θεοτόκο. Έχει προταθεί ότι

Εικ. 11. Μολυβδόβουλλο του προέδρου Εφέσου (Αθήνα, Νομισματικό Μουσείο: Κωνσταντόπουλος, αριθ. 136).

Εικ. 12. Μολυβδόβουλλο Αντωνίου, μητροπολίτη Σύμωνης (Αθήνα, Νομισματικό Μουσείο: Κωνσταντόπουλος, αριθ. 139).

η επιλογή της Θεοτόκου ίσως να αντικατοπτρίζει την αθηναϊκή καταγωγή του κατόχου της σφραγίδας⁵⁵.

Η απεικόνιση της Θεοτόκου δίπλα στον πάτριον άγιο της εκκλησιαστικής έδρας είναι ωστόσο αρκετά δημοφιλής, μια και ο συνδυασμός αυτός εκφράζει με τον πληρέστερο τρόπο την ανθρώπινη αναζήτηση για προστασία και μεσιτεία προς το Θεό. Τα παραδείγματα είναι πολλά. Ενδεικτική είναι η περίπτωση του Νικολάου, προέδρου (επισκόπου) Μύρων, στη σφραγίδα του οποίου απεικονίζεται στην πρόσθια όψη η Θεοτόκος και στην πίσω ο άγιος Νικόλαος, ο ομώνυμος προστάτης άγιος της περιφέρειάς του⁵⁶. Η συνοδευτική επιγραφή υπογραμμίζει την ευχή για διπλή προστασία: + Σκέπε, Δέσποινα, προέδρω τῶ Μυρέων σῶ δούλω Νικολάω σὺν τῶ ὁσίῳ.

Η καθολική απομάκρυνση της εικονογράφησης μιας εκκλησιαστικής σφραγίδας από το παραπάνω σχήμα φαίνεται να απορρέει από την επιθυμία του κατόχου της σφραγίδας να διατηρήσει τον προϋπάρχοντα τύπο της προσωπικής του σφραγίδας ή να προχωρήσει σε ανεξάρτητη επιλογή, με βάση κάποιο προσωπικό του κριτήριο, πράξη ίσως ενδεικτική της έντονης προσωπικότητάς του. Ο μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Βασίλειος απεικονίζει τον άγιο Βασίλειο⁵⁷, τον ομώνυμο άγιο προστάτη

51. Cheynet - Morrisson, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 23 και υποσημ. 54, 55.

52. Zacos, *Seals II*, αριθ. 553.

53. Από το μέχρι τώρα δημοσιευμένο υλικό έχουν εντοπιστεί μόνο δύο παραδείγματα σε σφραγίδες λαϊκών. Βλ. Zacos, *Seals II*, αριθ. 433: σφραγίδα Κωνσταντίνου σεβαστού και αριθ. 524: σφραγίδα Ιωάννη, βασιλικού πρωτοσπαθαρίου και εταιρειάρχου και κόμητος του κυνηγίου.

54. Laurent, *Corpus V*, 1, αριθ. 465, 466.

55. Laurent, *Corpus V*, 1, αριθ. 463. Για την πιθανή ταύτιση του μητροπολίτη Ιωάννη βλ. το σχετικό σχόλιο που συνοδεύει την περιγραφή της σφραγίδας.

56. Laurent, *Corpus V*, 1, αριθ. 503.

57. Laurent, *Corpus V*, 1, αριθ. 461.

του, ο Ιωάννης Μυτιλήνης τον Πρόδρομο⁵⁸, ο Ιωάννης Γόρτυνος (Κρήτης) τον Χρυσόστομο⁵⁹, ο Μανουήλ Λίμας, της ίδιας μητρόπολης, τη Θεοτόκο⁶⁰, ο Γρηγόριος Πατρών τη Θεοτόκο⁶¹, ο Ιωάννης της ίδιας μητρόπολης τον Ιησού⁶², ο Γρηγόριος Σερρών τον άγιο Γρηγόριο⁶³, ο Ευθύμιος Λαρίσης τον άγιο Ευθύμιο⁶⁴ κ.ο.κ. Ο αρχιεπίσκοπος Παύλος Θεσσαλονίκης, οπαδός του πατριάρχη Φωτίου, επιλέγει για τις σφραγίδες του τη μορφή της Θεοτόκου⁶⁵. Σε ορισμένες όμως περιπτώσεις η εικονογραφική απόκλιση από το καθιερωμένο σχήμα ίσως να αντικατοπτρίζει το μεταβατικό στάδιο, κατά το οποίο δεν είχε ακόμη καθιερωθεί στη συγκεκριμένη εκκλησιαστική έδρα εικονογραφική παράδοση.

Οι διαφοροποιήσεις στην εικονογραφία κάποιων εκκλησιαστικών σφραγίδων μπορούν να καταστούν αφητηρία για διευκρινίσεις ανάμεσα σε ομώνυμες πόλεις. Για παράδειγμα η παρουσία της Θεοτόκου σε μολυβδόβουλλο του Στεφάνου, επισκόπου Λαρίσης⁶⁶, αποτελεί μια ενδιαφέρουσα εξαίρεση δεδομένου ότι στις γνωστές μέχρι σήμερα σφραγίδες των τοπικών ιεραρχών δεσπόζει η μορφή του αγίου Αχιλλείου⁶⁷. Η απόκλιση αυτή προκαλεί ερωτηματικά αν η αναφορά γίνεται στη θεσσαλική Λάρισα ή σε κάποια από τις δύο άλλες ομώνυμες πόλεις της Μικράς Ασίας⁶⁸.

Από τα παραπάνω γίνεται φανερό ότι η εικονογράφηση των εκκλησιαστικών σφραγίδων αναμφίβολα χρειάζεται συστηματική μελέτη. Πρωταρχικός σκοπός η λεπτομερής καταγραφή των περιπτώσεων που παρουσιάζουν διαφοροποιήσεις από το καθιερωμένο εικονογραφικό σχήμα και στη συνέχεια η προσπάθεια εντοπισμού των αιτιών που πιθανώς ενέπνευσαν αυτές τις παρεκκλίσεις με τη βοήθεια της ιστορικής και της αρχαιολογικής μαρτυρίας.

Η εικονογράφηση των πατριαρχικών μολυβδοβούλλων, χωρίς βέβαια να λείπουν και περιστασιακές εξαιρέσεις, διέπεται από την ίδια φιλοσοφία. Σε μολυβδόβουλλα των πατριαρχών Ρώμης και Αλεξανδρείας απεικονίζονται οι ιδρυτές των τοπικών εκκλησιών, οι δύο κορυφαίοι απόστολοι Πέτρος και Παύλος και ο άγιος

Εικ. 13. Μολυβδόβουλλο Ιωσήφ Ι, πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως (1268-1274) (Αθήνα, Νομοματικό Μουσείο: Κωνσταντόπουλος, αριθ. 22α).

Μάρκος αντίστοιχα. Η παράσταση της Ανάστασης εμφανίζεται σε σφραγίδες των πατριαρχών Ιεροσολύμων, όπου δεσπόζει ο ομώνυμος ναός, ενώ η Θεοτόκος, η προστάτιδα της Πρωτεύουσας, σε σφραγίδες των πατριαρχών Κωνσταντινουπόλεως⁶⁹ (Εικ. 13).

Οι Ζάχος και Βεγλερής, σε μια μελέτη τους για τα πατριαρχικά μολυβδόβουλλα της Κωνσταντινούπολης κατά την περίοδο 552-1450, έχουν συμπεριλάβει και εξαιρέσεις από το καθιερωμένο σχήμα⁷⁰. Ενδεικτικά αναφέρουμε τις περιπτώσεις ανόδου στον πατριαρχικό θρόνο για δεύτερη φορά, κατά τις οποίες συνήθως επιλέγεται διαφορετικός εικονογραφικός τύπος. Μια άλλη σημαντική απόκλιση αποτελεί η παρουσία του

58. Laurent, *Corpus V*, 1, αριθ. 753.

59. Laurent, *Corpus V*, 1, αριθ. 620.

60. Laurent, *Corpus V*, 1, αριθ. 623.

61. Laurent, *Corpus V*, 1, αριθ. 630.

62. Laurent, *Corpus V*, 1, αριθ. 632.

63. Laurent, *Corpus V*, 1, αριθ. 776· V, 3, αριθ. 1787.

64. *DOSeals* 2, αριθ. 17. 2.

65. Laurent, *Corpus V*, 1, αριθ. 451.

66. Laurent, *Corpus V*, 1, αριθ. 674.

67. Laurent, *Corpus V*, 1, αριθ. 675, 676.

68. Cheynet - Morriison, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 23.

69. Cheynet - Morriison, ό.π., σ. 21. Βλ. επίσης G.P. Galavaris, *The Representation of the Virgin and Child on a «Thokos» on Seals of the Constantinopolitan Patriarchs*, ΔΧΑΕ Β' (1960-1961), σ. 153-181.

70. G. Zacos - A. Vegler, *Patriarchal Lead Seals of the Years 552-1450*, Istanbul 1986, σ. 1-15.

Εικ. 14. Μολυβδόβουλλο του Αγίου Θεοδώρου, ηγουμένου της Μονής Στουδίου (Αθήνα, Νομισματικό Μουσείο: Κωνσταντόπουλος, αριθ. 28).

Εικ. 15. Μολυβδόβουλλο Ευδοκίας μοναχής της Μονής Θεοτόκου της Περιδόξου (Αθήνα, Νομισματικό Μουσείο: Κωνσταντόπουλος, αριθ. 184).

ομώνυμου αγίου Σεργίου σε μολυβδόβουλλο του πατριάρχη Σεργίου Β' (1001-1009), ενώ ταυτόχρονα υπάρχει και δεύτερος γνωστός τύπος με την εικόνα της Οδηγήτριας. Παρόμοια είναι η περίπτωση του πατριάρχη Μιχαήλ Α' (1043-1058), ο οποίος παράλληλα με την παραδοσιακή σφραγίδα χρησιμοποίησε και δεύτερη, πιθανότατα για ιδιωτική χρήση, με την εικόνα του ομώνυμου αγίου Μιχαήλ. Η επιλογή ανεικονικής σφραγίδας από τον πατριάρχη Ευστάθιο (1019-1025), πολύ κοντά στα πρότυπα της εικονομαχικής περιόδου, είναι δύσκολο να ερμηνευθεί, ενώ η απεικόνιση του Ιωάννη Προδρόμου σε σφραγίδες του πατριάρχη Αλεξίου (1025-1043) θα πρέπει να συνδυαστεί με τη θητεία του ιεράρχη ως ηγουμένου στη μονή Στουδίου.

Οι σφραγίδες των μονών αλλά και των ηγουμένων τους φέρουν σχεδόν πάντοτε την παράσταση του αγίου, στο όνομα του οποίου έχει αφιερωθεί η μονή⁷¹ (Εικ. 14-15).

Η διαπίστωση αυτή γίνεται χρήσιμο βοήθημα για την επίλυση ή την επανεξέταση αρκετών προβλημάτων αναφορικά με τον τοπικό προσδιορισμό μονών ή ακόμη

και με τη χρονολογική κατάταξη σχετικών σφραγίδων. Για παράδειγμα η δημοσιευμένη από τον Laurent σφραγίδα της μονής Δοχειαρίου⁷², με τη μορφή του αρχαγγέλου Μιχαήλ στην πρόσθια όψη, θα πρέπει να ανήκει στο 12ο αιώνα, όταν ήδη η μονή βρισκόταν κάτω από την προστασία του συγκεκριμένου αγίου⁷³. Η σπάνια παράσταση του Ευαγγελισμού στις σφραγίδες της μονής «Μετανοίας»⁷⁴ και της μονής «των Ισιδώρων»⁷⁵ στην Κωνσταντινούπολη προκαλεί για μια επανεξέταση τόσο της χρονολόγησης των δύο σφραγίδων, όσο και της ιστορίας των δύο μονών, σε συνδυασμό βέβαια και με το ενδεχόμενο ταύτισής τους.

Η αναζήτηση ιστορικών στοιχείων ή αρχαιολογικών λειψάνων για άγνωστες μονές, των οποίων όμως η γεωγραφική θέση θα μπορούσε να προσδιοριστεί από τη μαρτυρία των μολυβδοβούλλων, παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον. Για παράδειγμα αναφέρουμε την περίπτωση της σφραγίδας του Στεφάνου, μοναχού και μητροπολίτη Σερρών, γύρω στο 1071⁷⁶. Στην οπίσθια όψη απεικονίζεται ο άγιος Θεόδωρος Στρατηλάτης, μια παράσταση που προφανώς σχετίζεται με το μητροπολιτικό ναό της πόλης⁷⁷, ενώ στην πρόσθια ο άγιος Δημήτριος. Η παρουσία του αγίου Δημητρίου στο συγκεκριμένο μολυβδόβουλλο θα μπορούσε να θεωρηθεί ως έκφραση σεβασμού προς τον πολούχο και προστάτη άγιο της Θεσσαλονίκης και της ευρύτερης μακεδονικής περιοχής. Άλλωστε, για αρκετούς αιώνες η εκκλησία των Σερρών είχε άμεση εξάρτηση από τη Μητρόπολη Θεσσαλονίκης. Εναλλακτικά η εικονογραφική αυτή επιλογή θα μπορούσε να συνδέεται άμεσα με την ιδιότητα του Στεφάνου ως μοναχού, πριν γίνει μητροπολίτης Σερρών – διαδικασία όχι ασυνήθιστη για τον 11ο αιώνα – και πιο συγκεκριμένα με το όνομα της μονής στην οποία ο Στέφανος αξιώθηκε του μοναχισμού. Ο γεωγραφικός εντοπισμός της συγκεκριμένης μονής είναι δύσκολος δεδομένου ότι οι σχετικές πληροφορίες για την καταγωγή και την «επαγγελματική» εξέλιξη του μητροπολίτη Στεφάνου είναι αποσπασματικές. Η ύπαρξη βέβαια μοναστηριακού ναού στο όνομα του αγίου

71. Για μια ολοκληρωμένη εικόνα αυτής της διαπίστωσης θα μπορούσε κανείς να ανατρέξει στον Laurent, *Corpus V*, 2. Ενδεικτικά βλ. αριθ. 1141 (μονή Αγίου Βασιλείου Παρακοιμωμένου-Κωνσταντινούπολη), 1145 (μονή των Αγίων Αναργύρων του Κοσμιδίου-Κωνσταντινούπολη), 1194-1196 (μονή Στουδίου), 1224 (Βατοπέδι), 1278-1279 (μονή Αγίου Ιωάννη Θεολόγου, Πάτμος).

72. Laurent, *Corpus V*, 2, αριθ. 1225. Η προτεινόμενη χρονολογία από τον Laurent είναι ο 11ος-12ος αιώνας. Βλ. και *DOSeals*, 1, 28.2-3.

73. Πριν από αυτή την ημερομηνία η μονή ήταν αφιερωμένη, σύμφωνα με τις πηγές, στον άγιο Νικόλαο. Βλ. *ODB*, σ. 642.

74. Laurent, *Corpus V*, 2, αριθ. 1158.

75. Laurent, *Corpus V*, 2, αριθ. 1153.

76. *Dated Seals*, αριθ. 96.

77. Β. Πέννα, Η Εκκλησία Σερρών (11ος-12ος αι.): η μαρτυρία των μολυβδοβούλλων. *Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου «Οι Σέρρες και η περιοχή τους. Από την αρχαία στη μεταβυζαντινή κοινωνία»*,

Δημητρίου στις παρυφές της πόλης των Σερρών, αποτελεί μια προκλητική σύμπτωση⁷⁸.

Η αριστοκρατία

Είναι δύσκολο να εντοπιστούν τα κριτήρια επιλογής της εικονογράφησης σφραγίδων που ανήκαν σε μέλη επώνυμων βυζαντινών οικογενειών, είτε αυτά συνδέονταν συγγενικά με τον αυτοκράτορα είτε έφεραν τιμητικούς τίτλους ως μέλη της λεγόμενης πολιτικής ή στρατιωτικής αριστοκρατίας.

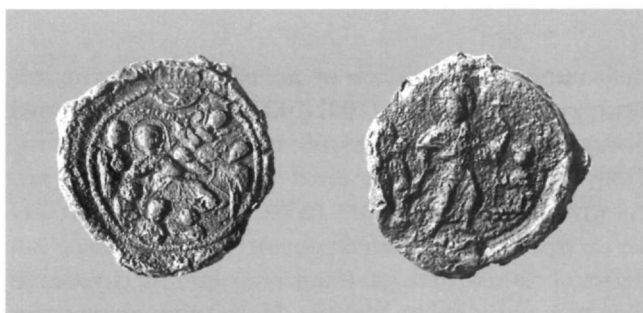
Υπάρχουν περιπτώσεις που υπαινίσσονται ότι πηγή έμπνευσης θα πρέπει να στάθηκαν συγκεκριμένα λατρευτικά αντικείμενα στην κατοχή μελών των παραπάνω οικογενειών, κυρίως φορητές εικόνες, ζωγραφιστές ή ψηφιδωτές⁷⁹ (Εικ. 16-18), αλλά και εικονιστικά πλακίδια από στεατίτη, τα οποία εξυπηρετούσαν ιδιωτικές λατρευτικές ανάγκες και φυλάσσονταν σε ιδιωτικούς χώρους, κατοικίες ή παρεκκλήσια⁸⁰, ως οικογενειακά παλλάδια. Έτσι, στις σφραγίδες της οικογένειας των Αγγέλων επικρατεί η παράσταση του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου⁸¹, ενώ η εικόνα του αγίου Μηνά Καλλικέλαδου εμφανίζεται σε σφραγίδες της αυτοκράτειρας Ευδοκίας Μακρεμβολίτισσας και σε σφραγίδες του εξαδέλφου της Κωνσταντίνου μεγάλου δρουγγαρίου του Βήλου⁸². Παρόμοια κριτήρια πιθανώς επηρέασαν και την εικονογράφηση των σφραγίδων του Κωνσταντίνου σεβαστού και του Ιωάννη, βασιλικού πρωτοσπαθαρίου, εταιρειάρχη και κόμητα του κυνηγίου, με τη σπάνια απεικόνιση της Σταύρωσης⁸³, του Κωνσταντίνου Πεπαγωμένου με την παράσταση του Ευαγγελισμού⁸⁴ και του Γεωργίου Πανάρετου με την επίσης σπάνια παράσταση της Κοιμήσεως της Θεοτόκου⁸⁵.

Πολλές φορές η επιλογή των λατρευτικών προτύπων εναλλάσσεται ανάμεσα στα μέλη της ίδιας οικογένειας, υπακούοντας προφανώς σε καθαρά προσωπικές προτιμήσεις, οι οποίες διαμορφώνονται από ποικίλους παράγοντες: απόδοση ευχαριστίας σε αγίους που ήρθαν αρωγοί σε συγκεκριμένες δύσκολες στιγμές, αναζήτηση προ-

Εικ. 16. Μολυβδόβουλλο με παράσταση του Ευαγγελισμού, του Χριστοφόρου σεβαστοφόρου (Αθήνα, Νομισματικό Μουσείο: Κωνσταντόπουλος, αριθ. 498β).

Εικ. 17. Μολυβδόβουλλο με παράσταση του Ευαγγελισμού, του Ανδρονίκου Δούκα (Αθήνα, Νομισματικό Μουσείο: Συλλογή Σταμούλη, αριθ. 3207).

Εικ. 18. Μολυβδόβουλλο με παράσταση της Γεννήσεως στην πρόσθια όψη και της Αναστάσεως στην πίσω (Αθήνα, Νομισματικό Μουσείο: Κωνσταντόπουλος, αριθ. 774).

στασίας από ομώνυμους αγίους, από αγίους πάτρωνες του τόπου καταγωγής ή τελικής εγκατάστασης κάποιου μέλους. Η διαφοροποίηση ωστόσο προκύπτει και από την αντιμετώπιση πρακτικών δυσκολιών, όπως για παράδειγμα από την ανάγκη αποφυγής σύγχυσης ανάμεσα σε συνώνυμα μέλη μιας οικογένειας. Ενδεικτικό παράδειγμα της παραπάνω κατηγορίας οι σφραγίδες της

29 Σεπτ.-3 Οκτ. 1993 (υπό εκτύπωση).

78. Α. Ξυγγόπουλος, *Έρευναι εις τά βυζαντινά μνημεία τῶν Σερρών*, Θεσσαλονίκη 1965, σ. 61-71.

79. Βλ. *Byzance, L'art byzantin dans les collections publiques françaises*, Έκθεση στο Μουσείο του Λούβρου, 1993, αριθ. 279.

80. I. Kalavrezou-Maxeiner, *Byzantine Icons in Steatite*, Βιέννη 1985, σ. 65-67.

81. Cheynet - Morriison, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 30. Βλ. επίσης Ν. Οικονομίδης, Τα βυζαντινά μολυβδόβουλλα ως ιστορική πηγή, ΠΑΑ 62 (1987), σ. 9 και υποσημ. 24.

82. Cheynet - Morriison, ό.π., σ. 18 και υποσημ. 33.

83. Βλ. παραπάνω υποσημ. 61.

84. Κωνσταντόπουλος, αριθ. 669.

85. Κωνσταντόπουλος, αριθ. 676.

Εικ. 19. Μολυβδόβουλλο Ιωάννη Κομνηνού Κουροπαλάτη (Αθήνα, Νομισματικό Μουσείο: Κωνσταντόπουλος, αριθ. 386).

οικογένειας των Κομνηνών. Οι σφραγίδες του Ισαακίου Α' Κομνηνού, πριν γίνει αυτοκράτορας, όπως και οι σφραγίδες του αδελφού του Ιωάννη Κομνηνού, πατέρα του μετέπειτα αυτοκράτορα Αλεξίου Α', απεικονίζουν τον άγιο Γεώργιο⁸⁶ (Εικ. 19). Αντίθετα, ο Ισαάκιος, ο μεγαλύτερος αδελφός του μετέπειτα αυτοκράτορα Αλεξίου, διαφοροποιώντας τις σφραγίδες του από αυτές του ομώνυμου θείου του, προτίμησε την απεικόνιση του αγίου Θεοδώρου⁸⁷. Η εικόνα του αγίου Γεωργίου, ολόσωμου αυτή τη φορά, επανεμφανίζεται στα μολυβδόβουλλα του Αδριανού Κομνηνού, νεότερου αδελφού του αυτοκράτορα Αλεξίου Α' Κομνηνού⁸⁸ (Εικ. 20), καθώς και άλλων μελών της οικογένειας (Εικ. 21).

Ο Αλέξιος Α' υιοθετεί την απεικόνιση του αγίου Δημητρίου⁸⁹. Η επιλογή αυτή εμπίπτει στη γενικότερη προτίμηση, εκ μέρους των στρατιωτικών προσωπικοτήτων της εποχής, προς τη λατρεία του αγίου Δημητρίου⁹⁰. Επιπλέον, ο άγιος Δημήτριος, όπως μας πληροφορεί η Άννα Κομνηνή στην εξιστόρηση της εξάμηνης πολιορκίας της Λάρισας από τους Νορμανδούς, είναι αυτός που εμφανίζεται στο όνειρο του αυτοκράτορα, προαναγγέλλει την πολυπόθητη νίκη και έρχεται αρωγός στις δύσκολες ώρες.

Οι Cheynet και Morrisson, στην προσπάθειά τους να δώσουν όσο το δυνατό πιο ολοκληρωμένη εικόνα των παραγόντων που διαμόρφωσαν το εικονογραφικό περιεχόμενο των μολυβδοβούλλων, έχουν εντοπίσει ενδιαφέροντα παραδείγματα σχετικά με την εικονογρα-

Εικ. 20. Μολυβδόβουλλο Αδριανού Κομνηνού πρωτοσεβάστου και μεγάλου δομέστικου πάσης Δύσεως (Αθήνα, Νομισματικό Μουσείο: Κωνσταντόπουλος, αριθ. 337).

Εικ. 21. Μολυβδόβουλλο Γεωργίου Παλαιολόγου Κομνηνού (Αθήνα, Νομισματικό Μουσείο: Κωνσταντόπουλος, αριθ. 670α).

φική εξέλιξη σφραγίδων, που ανήκαν σε μέλη επώνυμων βυζαντινών οικογενειών⁹¹.

Η μελέτη των σφραγίδων διαφόρων επώνυμων ή ανώνυμων διοικητικών αξιωματούχων του κράτους στο πλαίσιο αναζήτησης των κριτηρίων εικονογραφικής επιλογής παρουσιάζει μεγάλες δυσκολίες. Αντίθετα με τις σφραγίδες των εκκλησιαστικών αρχόντων δεν φαίνεται να υπερισχύουν σταθερά κριτήρια, έστω και για περιπτώσεις επαρχιακών διοικητικών αξιωματούχων. Στην πλειονότητα υπερισχύει η προσωπική προτίμηση του κατόχου της σφραγίδας, η οποία επηρεάζεται από ποικίλους παράγοντες (Εικ. 22-24).

Με βάση την εικονογράφηση των σφραγίδων τους είναι δυνατόν να προσδιοριστεί επιλεκτικά η ταυτότητα συνώνυμων προσώπων που φέρουν διαφορετικούς τίτλους. Για παράδειγμα η χαρακτηριστική και σπάνια παράσταση των αγίων Θεοδώρου και Υακίνθου δείχνει ότι ο Μιχαήλ Στρυφνός, που άλλοτε αναφέρεται ως πρωτονωβελισμοῦπέρτατος⁹², άλλοτε ως σεβαστός⁹³ και άλλοτε ως μέγας δουξ και σύζυγος της αυγουσταδελφής Θεοδώρας⁹⁴, είναι το ίδιο πρόσωπο. Η επίσης ασυνήθιστη συνύπαρξη των αγίων Νικολάου, Γεωργίου και Ιωάννη Προδρόμου σε μολυβδόβουλλα

86. Zacos - Veglery, αριθ. 2680, 2681 και 2681bis.

87. Zacos - Veglery, αριθ. 2701, 2701bis, 2702.

88. Zacos - Veglery, αριθ. 2709, 2709bis.

89. Zacos - Veglery, αριθ. 2703 - 2707bis.

90. Βλ. για παράδειγμα τις σφραγίδες του Νικηφόρου Βοτανειάτη,

πριν από την ανάρρησή του στο θρόνο: Zacos - Veglery, αριθ. 2687-2690bis. 91. Cheynet - Morrisson, ό.π., σ. 28-31.

92. Zacos - Veglery, αριθ. 2748bis.

93. Zacos - Veglery, αριθ. 2748.

94. Dated Seals, αριθ. 126.

Εικ. 22. Μολυβδόβουλλο Δημητρίου Καλαμαρά (Αθήνα, Νομισματικό Μουσείο: Κωνσταντόπουλος, αριθ. 630).

Εικ. 23. Μολυβδόβουλλο Ιωάννη του Ριζινού (Αθήνα, Νομισματικό Μουσείο: Κωνσταντόπουλος, αριθ. 686).

Εικ. 24. Μολυβδόβουλλο Μιχαήλ σεβαστού (Αθήνα, Νομισματικό Μουσείο: Κωνσταντόπουλος, αριθ. 493).

επιβεβαιώνει την ταύτιση του Γαβριήλ, πρωτοκουροπαλάτη, αμηνά και δούκα⁹⁵, με τον Γαβριήλ, πρωτονωβελίσμο και δούκα πόλεως Μελωνύμου⁹⁶. Η εικόνα της ολόσωμης Παναγίας προς τα αριστερά, με προτεταμένα τα χέρια σε στάση δέησης, αποδεικνύει ότι ο Μιχαήλ Βαρύς, μάγιστρος, μέγας χαρτουλάριος, κριτής του Ιπποδρόμου και των Βουκελλαρίων, είναι το ίδιο πρόσωπο με τον Μιχαήλ Βαρύ, πρόεδρο, κριτή του Βήλου και κοιαίστορα, καθώς και με τον Μιχαήλ κουροπαλάτη (Εικ. 25). Ωστόσο, είναι δύσκολο να ταυτίσουμε τον Μιχαήλ Βαρύ, πρωτοσπαθάριο, εξάκτορα και κριτή του Αιγαίου Πελάγους, με την παραπάνω προσωπικότητα δεδομένου ότι η σφραγίδα του είναι ανεικονική, δεν ακολουθεί δηλαδή την καθιερωμένη εικονογραφία⁹⁷. Η επιλογή ανεικονικής σφραγίδας δεν προϋποθέτει βέβαια αναγκαστικά και ετεροπροσωπία του κατόχου της από τον κάτοχο των σφραγίδων με την απεικόνιση της ολόσωμης Θεοτόκου. Οι τίτλοι που αναφέρονται στην ανεικονική σφραγίδα την καθιστούν χρονολογικά πρώτη στη σειρά της καριέρας του Μιχαήλ Βαρύ και η συγκεκριμένη επιλογή θα μπορούσε επομένως να έγινε κάτω από διαφορετικά κριτήρια. Η παράσταση της Θεοτόκου πιθανόν να ανταποκρίνεται στην περίοδο μετά την ανάρρηση στο θρόνο του Νικηφόρου Βοτανειάτη, την περίοδο δηλαδή που ο Μιχαήλ Βαρύς εκτός από τα διοικητικά του αξιώματα, «αξίες διά λόγου» αποκτά σταδιακά και τιμητικούς τίτλους, «αξίες διά βραβείων».

Εικ. 25. Μολυβδόβουλλο Μιχαήλ Βαρύ κουροπαλάτη (Αθήνα, Νομισματικό Μουσείο: Κωνσταντόπουλος, αριθ. 384).

Με βάση εικονογραφικά κριτήρια ο γνωστός ευνούχος Ιωάννης Ορφανοτρόφος⁹⁸ δεν μπορεί να ταυτιστεί με τον Ιωάννη, πρόεδρο και παρακοιμώμενο⁹⁹. Στις σφραγίδες του πρώτου δεσπόζει η εικόνα του προστάτη του αγίου Νικολάου, ο οποίος, όπως μας πληροφορεί ο Κεδρηνός, τον θεράπευσε από το στομάχι του, όταν ο Ιωάννης επισκέφθηκε ως προσκυνητής τον ιερό ναό του αγίου στα Μύρα. Η παράσταση της Παναγίας Νικοποιού, που εμφανίζεται σε σφραγίδες του Ιωάννη προέδρου και παρακοιμώμενου, θα πρέπει να είναι επιλογή κάποιου διαφορετικού προσώπου.

Αναμφίβολα όλες οι θρησκευτικές παραστάσεις αποκτούν μια ιδιαίτερη σημασία πάνω στα μολυβδόβουλ-

95. *Dated Seals*, αριθ. 107.

96. *Dated Seals*, αριθ. 108.

97. Γενικά για τις σφραγίδες του Μιχαήλ Βαρύ, βλ. V. Pennas, *By-*

zantine Lead Seals from Chios and Lesbos, *SBS* 2 (1990), σ. 168-170.

98. Zacos - Veglery, αριθ. 2677, 2677bis.

99. Zacos - Veglery, αριθ. 2678.

λα, τα οποία, επισφραγίζοντας την αυθεντικότητα μιας επιστολής ή ενός δημόσιου εγγράφου, αποτελούσαν ένα είδος ταυτότητας για τον κάτοχό τους. Σε αυτά χαράζονταν λεπτομέρειες σχετικές με το όνομα και αργότερα και με το επώνυμό του, με τους τιμητικούς τίτλους και τις διοικητικές θέσεις του. Ταυτόχρονα, η επιλογή της εικονογράφησης, ενδεικτική του πολιτισμικού και κοινωνικού επιπέδου του κατόχου, εκτός των θρησκευτικών ιδεολογιών του, θα πρέπει να αποτελούσε ένα πρόσθετο στοιχείο ασφαλούς ταύτισής του. Μέσα από αυτό το πρίσμα η ανίχνευση των κριτηρίων επιλογής εικονογράφησης αποτελεί μια ενδιαφέρουσα πτυχή στη μελέτη των βυζαντινών μολυβδοβούλλων παρόλο που η προσέγγιση αυτή παρουσιάζει πολλά μεθοδολογικά προβλήματα. Η δυσκολία ξεκινά από την ιδιοσυγκρασία του ίδιου του βυζαντινού ανθρώπου με την πλήρη και διαχρονική

υποταγή του σε θεοκρατικές αντιλήψεις ακόμη και όταν πρόκειται για την επιλογή της εικόνας της δικής του σφραγίδας. Ο βυζαντινός άνθρωπος, αυτοκράτορας, ανώτατος κρατικός υπάλληλος, πλούσιος γαιοκτήμονας, αριστοκράτης, εκκλησιαστικός λειτουργός, όλοι είναι μέλη μιας κοινωνίας «ἐλέω Θεοῦ». Με την πεποίθηση αυτή αντιμετωπίζει δυναστικές επιδιώξεις, προβάλλει και προσδιορίζει τίτλους, συστήνεται στο μακρυνό παραλήπτη της επιστολής του, συνάδελφο ή φίλο. Δεν γνωρίζει δυναστικούς θυρεούς και οικογενειακά οικόσημα και σε πρώιμες εποχές παραλείπει ή αποφεύγει σκόπιμα το οικογενειακό του όνομα. Πολιτικές και κοινωνικές αλλαγές, τις οποίες η αυτοκρατορία γνώρισε στη μακραίωνη ιστορική πορεία της, επιδράσεις και κυριαρχίες από ομόθρησκους δυτικούς λαούς, δεν άλλαξαν αυτές τις τάσεις στην εικονογράφηση των μολυβδοβούλλων¹⁰⁰.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Dated Seals: N. Oikonomides, *A Collection of Dated Byzantine Lead Seals*, Washington, D.C. 1986.

DOC, III1: Ph. Grierson, *Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks and Whittemore Collections*, III1: *Leo III to Michael III*, Washington, D.C. 1973.

DOSeals: *Catalogue of the Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art* 1, 2 (έκδ. J. Nesbitt και N. Oikonomides), Washington, D.C. 1991, 1994.

Κωνσταντόπουλος: Κ.Μ. Κωνσταντόπουλος, *Βυζαντινά μολυβδόβουλλα τοῦ ἐν Ἀθήναις Ἐθνικοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου*, Αθήναι 1917.

Laurent, *Corpus*: V. Laurent, *Le corpus des sceaux de l'empire byzantin*, V, 1-3: *L'église*, Παρίσι 1963-1972.

Zacos, *Seals II*: G. Zacos, *Byzantine Lead Seals*, II, Βέρνη 1984.

Zacos - Veglery: G. Zacos - A. Veglery, *Byzantine Lead Seals I*, Βασιλεία 1972.

100. Σχετικά με την τάση των Βυζαντινών να κρατούν την ίδια γενική εμφάνιση των σφραγίδων βλ. N. Oikonomides, *The Usual Lead Seals*, *DOP* 37 (1983), σ. 147-157.

Σημ. τ. Συγγρ.: Τα μολυβδόβουλλα στις Εικ. 1, 4, 9, 10, 12, 15 και 16

απεικονίζονται σε μεγέθυνση 1:1,2. Στις Εικ. 3, 13, 17, 21, 22 και 25 σε σμίκρυνση 1:0,8 και στις Εικ. 8 και 14, 1:0,5 και 1:0,9 αντίστοιχα. Τα μολυβδόβουλλα των Εικ. 2, 5, 6, 7, 11, 18, 19, 20, 23 και 24 απεικονίζονται στο φυσικό μέγεθος.

Vaso Penna

THE ICONOGRAPHY OF BYZANTINE LEAD SEALS: THE EMPEROR, THE CHURCH, THE ARISTOCRACY

The present study offers a series of observations on the role played by the element of personal choice in the selection of the iconography on Byzantine seals. Both imperial seals and the seals of church dignitaries, such as patriarchs and bishops, are considered, as well as seals used by members of the aristocracy.

The use of religious themes on imperial lead seals does not seem to have reflected specific dynastic preferences. The main goal of the iconography on Byzantine coins was to project the personality of the emperor and to make his multifaceted power a public reality. In contrast, the imperial lead seal was an object for personal use with a limited circulation and drew its imagery from current religious and political beliefs.

The patron saint of the city or wider area where the diocese or other ecclesiastic authority was located was a favorite subject in the lead seals of church dignitaries.

In the case of seals belonging to members of well-known Byzantine families, it is difficult to trace the criteria that were used to select iconographic images; this is true both for relatives of the emperor and for those individuals who bore prestigious titles as members of the political or military aristocracy.

The images on certain seals suggest that the sources of inspiration must have been a specific devotional object in the

possession of the members of one of the above-mentioned families. These would have mainly been portable painted or mosaic icons, but could also have included icons painted on slabs of soapstone which served the needs of private worship and protected private precincts, dwellings or chapels, similar to the function of family *palladia*, serving as protective images or objects.

The study of seals belonging to various named or anonymous administrative state officials presents major difficulties when we attempt to seek the criteria on which the selection of iconographic images was based. In contrast to the seals of church dignitaries, standard criteria do not appear to have existed, even in the case of provincial administrative officials. In the majority of cases it was the personal preference of the seal's owner which prevailed, and his choice was influenced by a variety of factors.

Certain less typical examples of iconography in each of the above-mentioned categories are described and an attempt is made to interpret them. Additionally, in the case of a number of seals the subject of their iconographic images necessitates further clarification regarding, among other things, their chronology, the church history of cities with the same name, the identities of individuals with the same name, and the location of monasteries or other ecclesiastical institutions.